

“PACTA ET CONSTITUTIONES” МІЖ ГЕТЬМАНОМ ПИЛИПОМ ОРЛИКОМ І ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ, 5 КВІТНЯ, 1710: ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ *

... при помощи Божой и при протекции Наяснѣйшого Королевского Величества Шведского, высокимъ своимъ разумомъ и искусствомъ, урядъ тотъ Гетманскій, подъ сее время трудное тяжкій, двигати управляти и о интересахъ отчични Малороссійской радѣти и радити ¹.

Ці кілька рядків “Pacta et Constitutiones”, погоджені між Військом Запорозьким та новообраним козацьким гетьманом Пилипом Орликом 5 квітня 1710 року, схвалені та санкціоновані шведським королем приблизно за місяць по тому (10 травня 1710 р.) ², описують функції і в загальних рисах визначають повноваження козацького очільника, наступника Івана Мазепи, який, за сподіваннями українського народу, мав би повторити звершення Богдана Хмельницького – визволити козацький народ з-під московського ярма, як колись Хмельницький звільнив його з-під польського. Історичні події не дали можливості повністю впровадити в життя “Pacta et Constitutiones”, і московське ярмо не послабило свого тиску на українських землях, але це не применшує важливості такого значущого «конституційного» документа для історії політичної думки та інституцій Східної Європи.

Санкціонування прав і свобод «народу» за допомоги «пакту» не було новим принаймні з формальної точки зору ні в російському ³ ні в польсько-

* Перекладено за виданням: Maniscalco Basile G. *The “Pacta et Constitutiones” of the Hetman Pylyp Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical Analysis* // Rivista di Bizantinistica. 1993, vol. 3, t. 2. P. 11–164.

¹ *Договор и Постановление между гетманом Орликом и Воском Запорожским в 1710 году* // Чтения ОИДР. 1847, № 3. С. 244 (вихідні дані неточні; тут і далі посилання на Конституцію Орлика стосується видання: *Источники Малороссійской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским*. М., 1859. С. 242–255).

² Там само. С. 255–256.

³ Див: *Пискаревский летописец, Материалы по истории СССР*. Ч. 2: *Документи по истории XV–XVII вв.* / Ред. А. А. Новосельский, Л. В. Черепнин, Л. В. Пушкарев. М., 1955. С. 128; Maniscalco Basile G. *Popolo e potere in Russia nel XVI e nel XVII secolo* // Il Pensiero Politico. 1987, Т. XX, no 3. P. 307–339.

му політичному досвіді ¹, але присутність третьої сторони, Короля Швеції, і, можливо, Першої сторони, Бога, робить “*Pacta et Constitutiones*” особливо цікавим документом. У своїй доповіді я хотів би додати кілька штрихів до його аналізу, який сьогодні зроблено лише частково ², і вказати на деякі юридичні проблеми, що їх “*Pacta et Constitutiones*” ставить перед дослідниками, зокрема на ті, котрі пов’язані з «формою» «Конституції» і стосунками сторін, що виступають одночасно «активним» і «пасивним» суб’єктами «Договору» та «Постанов», тобто сторонами «пакту» (*pact*) і суб’єктами «закону» (*law*).

Короткий абзац, що його було процитовано, є надзвичайно показовим, під цим кутом зору. Пилип Орлик, який заслужив «честь» гетьманування, мусив виконувати обов’язки свого «уряду» за Божої допомоги та протекції шведського короля. Отже, успіх Орликової місії залежав від двох чинників – Божої допомоги і протекції Карла XII. Резони першої з цих умов пояснено у преамбулі “*Pacta et Constitutiones*” так:

Дивный и непостижимый въ судьбахъ своихъ Богъ, милосердный в долготерпѣнни, праведный въ казни, яко всегда, отъ початку видимого сего свѣта, на праведномъ правосудія своего мирилъ, едны Панства и народы возвышаетъ, другіе за грѣхи и беззаконія смиряетъ, едны порабощаетъ, другіе свобождаетъ, едны возносить, другіе низвергаетъ ³.

Ми могли б прочитати: “*Nulla potestas nisi a Deo*” ⁴, але тут дещо більше. Можливо, наслідуючи традиційну побудову «*Повести об основании и взятии Царьграда*», козаки, люди славного і шляхетного походження (яке вони виводять від хозар, чий князь видав свою дочку заміж за сина візантійського імператора), впали у провину незліченних гріхів і беззаконня. Через те Бог присудив їм польське ярмо. Але оскільки Бог справедливий, Він не є неблаганним. Тож Богдан Хмельницький зміг повернути козаків до православної віри і звільнив їх від рабства, хоч вони й мусили підкоритися «московським автократам» за обіцянку збереження їхніх давніх прав і свобод ⁵. Але козаків, які вже спокутували свою провину, було зраджено, оскільки московський цар не виконав зобов’язань, перетворивши Військо

¹ Bardach J. *Historia Państwa i prawa polskiego*. Warszawa, 1976. S. 193 (бібліографія S. 32–33).

² Vasylenko M. *Constitution of Pylyp Orlyk* // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in US. 1958, vol. 6, no 3–4. P. 1260–1295; Borschak E. *Pylyp Orlyk's "Devolution of the Ukraine's Rights"* // Ibidem. P. 1296–1312; Krupnytsky V. *General Characteristics of Pylyp Orlyk* // Ibidem. P. 1247–1249; Його ж. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), огляд його політичної діяльності*. Варшава, 1937.

³ *Договор и Постановления*. С. 242.

⁴ Немає влади як не від Бога (лат.) (*прим. перекл.*).

⁵ Там само. С. 244.

Запорозьке на різновид своєї регулярної армії та намагаючись навіки стерти його славне ім'я. Козаки, отже, мали всі підстави вірити, що їхньому покаранню настав кінець і що вони мають право на Божу допомогу в потвердженні прав і свобод, порушених зламаною присягою. Проте навіть між Богом і людиною жодна допомога (*auxilium*) не може бути надана без віри (*fides*), відтак перша стаття “*Pacta et Constitutiones*” насправді являє собою присягу відданості православної вірі та обітницю не допустити, аби жодна «зажерлива чужинська віра» (жадное иновѣрие) ступила на українські землі.

Друга умова – це «протекція» шведського короля. Якщо “*auxilium*” разом із “*fides*” є добре знаним договірним зв'язком (*synallagma*) як у східному, так і в західноєвропейському світі того часу, то зміст цієї «протекції» міг бути більш неоднозначним, зокрема для історичних подій, які призвели до появи “*Pacta et Constitutiones*”. Видається, що навіть після Полтави надія на суттєве обмеження російської влади чи навіть її витіснення як політичної реальності не зблякла, і «протекція», дарована козакам Карлом XII, була для України гарантією того, що її не спіткає доля жертви, зарезервованої для Російської імперії, і вона отримає дозвіл від переможців над росіянами та їхнього протектора зберегти «давні права і свободи».

З суто прагматичної точки зору зв'язок між обома умовами видається перевернутим з ніг на голову: «допомога» є провіденційною, але активною, тоді як «захист» – політичним, але пасивним. Король Швеції лише дозволяє, аби козаки повернули своїм «правам» і «свободам» колишній розквіт. Що ж заважало цьому «розквітові» під час перебування у московському ярмі? По-перше, московський «абсолютизм», по-друге, гетьманське «самовластіє»:

... кгда нѣкоторіи Войска Запорожского Гетмани, привлачивши собѣ неслухне и безправне Самодержавную владгу¹, узаконили самовластіємъ такое право: «Такъ хочу, такъ повелѣваю», черезъ якое Самодержавіе, Гетманскому урядови неприличное, уросли многіе въ отчизнѣ и въ Войску Запорожскомъ нестроенія, правъ и вольностей разоренія, посполитые тяжести, насильные и накупные урядовъ войсковыхъ распоряженія...

Тут окреслено цілі Договору і зміст Постанов. Ніколи більше не буде: “*Sic volo sic iubeo*”². Московська автократія являла собою не лише зло саме в собі, а й поганий приклад для політичної поведінки козацьких гетьманів і, можливо, підставу їхніх спроб встановити «самовластіє».

¹ Так у публікації. (Прим. перекл.)

² Так хочу, так велю (лат.). (Прим. перекл.)

Інші науковці¹ вже аналізували політичне значення “*Pacta et Constitutiones*”. У цій розвідці мені б хотілося спробувати зосередити увагу на аналізі його форми, тобто на юридичній типології Конституції Орлика. За такого підходу, значення «Договору і Постанов» безумовно важливе, але «архітектура» тексту є важливішою, і її аналіз може призвести до певного переосмислення самого змісту. Як уже зазначалося, сторонами Договору є:

- Бог;
- Король Швеції;
- Гетьман;
- Генеральна старшина, отаман, Військо Запорозьке.

Порозуміння усіх цих сторін має дуже суттєве значення для самого існування (і майбутнього правозастосування) “*Pacta et Constitutiones*”, однак роль їхньої «контрактної» волі не є однаковою. Цілком ясно, що конституційну роль відіграє воля генеральної старшини разом із кошовим отаманом і Військом Запорозьким, адже вони «вольними єдинократними голосами» обирають гетьмана та водночас затверджують «Постанови», які гетьман присягає впровадити в життя і їх дотримуватися. Таким чином, видається, що ядром “*Pacta et Constitutiones*” є двостороння угода між козацьким народом і гетьманом. Але жодна угода неможлива, якщо вона не є «законом» для сторін, а жоден «закон» не може бути таким без затвердження. Хто ж гарантуватиме, що давні свободи не буде знову порушено гетьманом-автократом?

Першою гарантією, очевидно, є самі вибори: виборного гетьмана можна усунути з уряду, якщо він вийде за межі своїх повноважень. Але, як свідчила недавня пам'ять, сам факт виборів може бути недостатнім для того, аби вберегти гетьмана від спокуси автократії, а, що важливіше, – не може достатньою мірою захистити давні права і свободи, якщо гетьман отримує забагато влади. Ні шведський король, ні кримський хан не можуть дати такої гарантії, оскільки їхня функція у “*Pacta et Constitutiones*”, вочевидь, зовнішня – це функція захисту нового порядку («уряду») від зовнішнього тиску чи насилля. Однак є ще одна сторона, чю роль вже було частково окреслено – Бог. Другий договір, отже, набуває форми присяги, складеної козацьким народом на вірність Йому. Якщо скасування козацьких вольностей і польське ярмо були наслідком «незліченних гріхів і беззаконня», то «уряд» ставав виявом давньої слави та козацьких чеснот, водночас являючи собою і доказ, і наслідок Божого благословення. Само собою «уряд» був і Божим законом для козаків, адже давні звичаї не могли існувати без православ'я і навпаки.

¹ Vasylenko M. *Constitution of Pylyp Orlyk*.

«Пакт», у якому однією стороною є Бог, передбачав, що друга сторона – козацький народ. Тож у «Договорі і Постановах» містяться два тісно пов'язані між собою договори: перший між Богом і козацьким народом, де гетьман є стороною, чия сутність – у вірності православ'ю та давнім козацьким правам і свободам, другий – між гетьманом і козацьким народом з такою самою метою. Постанови походять від обох договорів, а гарантом їхнього правозастосування є сам Бог.

Використання терміну «уряд» є показовим само по собі. У давньоруських джерелах ним позначають одночасно і «порядок», і «мир», а «мир» є наслідком зверхності давніх законів і звичаїв – «старини».

Конструкція Орликової Конституції, таким чином демонструє її «цінність» – «мир» давнього порядку та негативну цінність, що її підтримує ворог, – самовластіє. Ворогом виступає водночас і московська автократія, і московське породження – автократія гетьмана. Оскільки козацький уряд дозволяє гетьману лише «адмініструвати» і радити, то виникає суперечність між свободою козацького народу від «монарха» і неволею під його п'ятою. Простежити взірці моделі такого виду «договору» непросте завдання.

Польський і російський приклади (другий дещо віддаленіший та, можливо, похідний від польського) досить схожі, аби розглядати їх серйозно. Натомість юридична типологія “*Pacta et Constitutiones*” може вивести нас на інакше політичне середовище і культуру, зокрема, повернути до біблійного «договору»¹ та його інтерпретацій Теодором Безою, Франсуа Отманом і невідомим автором “*Vindiciae contra Tyrannos*”². Цей анонімний гугенотський памфлет, опублікований у Франції 1579 р. під псевдонімом «Юній Брут», видається особливо придатним на роль такого взірця. Тоді як де Беза та Отман, побороюючи абсолютизм, посилаються на договір загалом, у тексті “*Vindiciae*” чітко визначено подвійність договору – між Богом і народом та між королем і народом, і, власне, з цих двох договорів випливають королівські обов'язки.

Двоскладовий «договір», наявність і роль ефорои (генеральної старшини), присутність ворога (абсолютизму) дає змогу припускати вплив політичної ідеології французьких «монархомахів». До того ж, вірогіднішою видається можливість французького гугенотського, аніж польського впливу. Адже *Articuli Henriciani*³ захищали аристократію від небезпеки спадкової і абсолютної монархії, але гарантували релігійну свободу, тоді як «Договір і Постанови» ясно твердять, що є лише один закон Божий і одна його інтер-

¹ Книга Ісуса Навина, 14 : 9.

² «Позов проти тиранів» (лат.) (прим. перекл.).

³ Генрикові артикули – текст зобов'язань, на дотримання яких починаючи з 1573 р. присягали всі новообрані королі Речі Посполитої (прим. перекл.).

претація, зроблена Апостольською Константинопольською «Екзаршою первобитною властю». Це твердження – перша стаття “Pacta et Constitutiones” і його значення важко применшити, оскільки для тлумачення цієї частини менш важливо те, що мета документа – вивільнення української церкви від Московського патріархату, аніж форма цієї церкви. Порушення “Pacta et Constitutiones” ставало б «гріхом», наслідки якого мали призвести до поневолення, як уже траплялося у минулому ¹.

Проблеми, пов’язані з джерелами цієї «договірної» моделі, наскільки мені відомо, досі не вповні розв’язані. Хоча, як уже мовилося, польський взірець був під рукою, широка обізнаність Орлика із західноєвропейською політичною літературою ², а також те, що в Орликовому культурному оточенні ця література була добре знаною ³ – робить гіпотезу про вплив французької протестантської моделі не такою вже й малоймовірною.

З англійської переклав Сергій Багро

¹ Pritsak O. *Introduction to The Diariusz podrózny of Pylyp Orlik* // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 6. P. XXIV.

² Krupnytsky V. *General Characteristics of Pylyp Orlyk*.

³ Пор: Прокопович Ф. *Філософські твори*. Т. 3. К., 1981. С. 373–442 (це каталог бібліотеки Теофана Прокоповича, де зазначено чимало праць з французького протестантського середовища).